

AZ IRÓNIA ALAKZATA A MIKSZÁTH-PRÓZÁBAN

Mikszáth nagy ereje az irónia. Tudjuk, a magyar irodalom hangolása drámai. Az irónia Mikszáthtal jelentkezik elsőként nagy erővel. A parlament s az irónia, a történelem és az irónia, emberi s művészi nagyság kelletik ennek megjelenítéséhez. Ebben egyedülálló nagysága a magyar irodalomnak.

(Dobos László: *Mikszáth-szoboravatás Szklabonyán.*
Balassagyarmati Honismereti Híradó. 1997. 58.)

Mikszáth Kálmán minden szava (mert mindenműve!) mint az ítélet! Mint szigorú és pontos ítélet! A tévedhetetlen. Még ha szava humorral, szivárványiróniával, irizáló fénytörésszalagokkal benőtt is...

(Juhász Ferenc: *Bikapók Mikszáth Kálmánról.*
Balassagyarmati Honismereti Híradó. 1997. 12.)

Dolgozatommal halálának századik évfordulóján emlékezem az íróra. A mottóként idézett szövegek Mikszáth születése százötvenedik évfordulójának ünnepi hangulatában keletkeztek, s igazságukat nem csorbítja az a túlzás, mely szerint az ironikus látásmódban irodalmunkban első volna Mikszáth. Éppen példaképei és legkedvesebb szerzői – Arany, Petőfi, Jókai – műveiben is bőséges volt a humor és az irónia; de nem volt egész életműükre kiterjedő domináns esztétikai minőség, illetve ábrázolásmód.

A Mikszáth-prózáról szóló tanulmányoknak szinte mindegyike fontos jellemzőnek tartja, hogy benne uralkodó, bár nem kizárólagos a komikum, a nevetséges hatást kiváltó esztétikai minőség. Ez lehet „édes humor” (Schöpflin [1941]: 61); „kedélyes csipkelődős” (uo. 65–66); kajánság, bonhómia (uo. 67); szatirikus ábrázolás (uo. 69); karikatúra (uo. 142); humor (Bisztray 1976: 355); irónia (Wéber 1989: 6); Kabdebó (1997: 133) szerint a gúny és a szatíra nagy mestere; paródia (Eisemann 1998:63); irónia (uo. 133 és passim); szatíra (Praznovszky 1997:109). Széles Klára írja (1997: 15): „A hangsúlyozott könnyűséggel súlyosbítja az iróniát, fokozza nevetségesebbé a Kozsehuba-beszédfolyam álhatalmát, pátoszanak komikumát.”

Schöpflin Aladár (i. m. 125) össze is foglalta nézetét Mikszáth humoráról: „Humora néha könnyecsepp csillogása, néha felelőtlen [Sic! Nem felhőtlen?] harsány kacagás, néha egyszerű, naiv tréfálkozás, néha könyörtelen szatíra. Megvan benne a humor minden változata. De mindig önkéntelennek, magától kibuzgónak tűnik fel, nem azért humoros, mert az akar lenni, hanem azért, mert nem tud más lenni. Sajátképpeni kifejezési formája a humor. [...] Mikszáth irodalmunkban a par excellence humorista.” Szalay Károly terjedelmes monográfiájának címe: *Humor és szatíra Mikszáth korában* (1977), s ebben legrészletesebben Mikszáthot elemzi.

A felsorolt idézetek és idézetrészletek olvasójának bizonyára feltűnik, hogy a fentiekben nagyon különböző fogalmak jelennek meg (sokszor egy szövegrészen belül is), de mindenképpen a nevetségesség, a humorosság kifejezésének szándékával említik őket a szerzők. Így például a komikum, a humorosság esztétikai minőség, a szatíra, travesztia irodalmi műfaj, a gúny a kinevettetés, kicsúfolás különböző formáiban megnyilvánuló attitűd, tehát ez sem stilisztikai kategória, az irónia és a szarkazmus egyrészt a gúny különböző formáiként értelmezhető, másrészt retorikai-stilisztikai immutációs alakzatként, ezekben a kritika indirekt megfogalmazást nyer (Tátrai 2008: 314), azaz „a mondottak ellentétére kell gondolnunk” (Szathmári 2004: 56).

A komikum tehát nevetséges hatást keltő esztétikai minőség, az irónia a komikus ábrázolásnak burkolt formája. Érthetősége nemcsak a megformálástól és a kontextustól függ, hanem pragmatikai tényezőtől, a szerző által megjelenített valóságra vonatkozó tudásától, egyéni érzékenységétől. Az ironikus ábrázolás annál művészebb, „minél kevesebb direkt utalással jelzi” az író (Veres András 1977: 375), minél nehezebb „az érték és a szemléletváltás felismerése” (uo. 375).

Az irónia tehát nem köthető meghatározott nyelvi struktúrához: implicit jelentésképzést kíván meg (Tátrai 2008: 315). Alakzatként értelmezve egyrészt gondolatalakzat, amely a tagadást állítás formájában fejezi ki (Veres András 1977: 375) – vagy éppen fordítva: az állítást tagadás formájában; másrészt immutáció alapuló alakzat (trópus); az implicit értékelés lehetősége többnyire kritikai attitűdöt jelent, de a felülről-kivülről nézés, a megnyilatkozó fölénye tompíthatja a kritika élet (Tátrai 2008: 319); Tátrai Szilárd szerint nemcsak gondolatalakzatként, hanem szóalakzatként is megjelenhet, ha nem nagyobb szövegszerkezeti egységet, hanem csak egy szót érint.

Tolcsvai Nagy Gábor stilisztikája (1996: 135) a stílusérték változói körében az érték mentén értékmegvonó (ironikus, gúnyos), közömbös és értéktelítő (például patetikus) stílust különböztet meg. „Értékmegvonó egy szöveg stílusa a beszélő és a hallgató stílustulajdonítása szerint, ha az adott szöveg valamilyen, szerintük általában vagy az adott kontextusban értékmegvonónak minősülő nyelvi elemet (elemeket) tartalmaz” (uo. 147), s a szó szerint jelentésükön kívül átvitt értelemben negatív értékítéletet képviselnek (uo. 148). Az irónia azonban – teszi hozzá – „kettős beszéd”, a metaforához hasonlóan „egyszerre hozzáférhetővé tesz értéktelítő és értékmegvonó elemeket” (uo. 243).

Mint sok más alakzat, az irónia is igen gyakran jelenik meg alakzattársulásokban (R. Molnár 2002); összefügg a szójátékkal, a hiperbola különféle válfajaival, az allúzióval, a litotésszel, a kérdésalakzatokkal stb.

Az ironikus ábrázolásmód már a korai Mikszáth-művekben is fellelhető. A Tót atyafiak elbeszélései közül a kritika sokáig nem tartotta sikerült műnek Az aranykisasszony című hosszabb írást. Eisemann György (1998: 13–14) hívta fel a figyelmet arra, hogy ebben az elbeszélésben a „szerkezet arányai nyomban ironizálják a tagolás rendjét”, ő a korábban szerkezeti aránytalanságnak tartott megoldást „ironikus reflexiónak” s nem fogyatékoságnak minősíti. A szöveg emellett a szentimentalizmus eszköztárát is ironizálja „stiláris-műfaji allúziói” által. Az iróniai tehát szövegszinten és a részletekben egyaránt érvényesül.

A nagyobb elbeszélések, regények közül nagyon fontos mű a jelen szempontunkból is A gavallérok, melyet az irodalomtudomány és a kritika (bármilyen szempontból nézte is) mindig Mikszáth legkiválóbb művei között tartotta nyilván. Ebben a „sárosiasság”, az álcázás, a mimikri az egész szöveget átfogó irónia által nyer kifejezést.

Az írónak azok a művei legjellegzetesebben ironikusak, amelyek közvetlen kapcsolatban vannak a politikai élettel: cikkei, karcolatai (több méltatója ezt tartja Mikszáth legsajátabb műfajának); rendszeresen megjelenő parlamenti tudósításain kívül „minden újabb parlamenti ciklus kezdetekor Mikszáth-cikk és novella születik a legfrissebb választási fogások, kortesfurfangok ihletéséből, amelyeket az író a rá olyannyira jellemző ironikus felhangokkal magyaráz” (Domahidy 1997: 104). Szervesen kapcsolódik a karcolatokhoz a Katángy-történeteket Két választás Magyarországon címmel összekapcsolt regény, még keletkezésében is. Mikszáth 1893. szeptember 23-ától 1894. március 28-áig Katángy Menyhért álnéven, fiktív levélként „feleségéhez, Klárához” írta parlamenti tudósításait, s közölte a Pesti Hírlapban. A név kezdőbetűi (K. M.) Mikszáth Kálmán fordított monogramja, tehát saját álneveként használja az általa konstruált nevet, másrészt viszont beszélő név: a katáng, katángkóró gyakori, hasznot nem hajtó gyomnövény; a név tehát a svihák, stréber, léha, lelkiismeretlen, gátlástalanul törtető politikus-képviselő típusát jeleníti meg. E karcolatok „folytatása” a regény.

A műben az irónia jelen van szövegszinten: „Könnyű észrevenni a leplezés-kitalálás gesztusai, a realitás-fikcionalitás szférái közötti, az ellentétezés abszolutizálását ironizáló csapongást” (Eisemann 1998: 45). A „más-képp beszélés” az egész műre érvényes a fent említett beszélő névtől (ez Mikszáthnál nem gyakori névadási megoldás) az egész cselekménybonyolításig. Úgy ír a személyekről, eseményekről, mintha valódi, jelentős politikai tényezők és események volnának, s (mint más műveiben is) a fiktív szereplők közt valódi politikus figurák is megjelennek.

Emellett a szövegszerkezeti egységek (fejezetek, bekezdések, mondatok, sőt a szavak) szintjén is felismerhető az irónia. Ez utóbbira olyan szövegrészletet idézünk, mely egészében is ironikus, azonfelül pedig az intézkedtek külön, saját ironikus többletjelentést hordoz: nem úgy „intézkedtek”, ahogy azt elvárták tőlük:

„a képviselő férjek egy tömeges deputációja jelent meg a Pesti Hírlap szerkesztőségében, hogy ne közöljenek több Katángy-leveleket.

És intézkedtek is. Fölemelték a levelek honoráriumát.” (Krk. IX. 8.)

Az irónián kívül számos más alakzat is felismerhető a részletben, igazolva az alakzatok társulásáról fent

mondottakat. Az egyik mondat hangsúlyos szava (intézkednek) megismétlődik a következő mondat első szemantikailag tartalmas szavaként (És intézkedtek is): ez az anadiploszis kiemeli az iróniát; majd a váratlanságot a paradoxon, illetve az elliptikus szerkesztés (elmaradnak a kapcsoló kötőszók), illetve az anaforikus de úgy intézkedtek, hogy fejezi ki. Ráadásként ez a megoldás a korrekció alakzata is: intézkedtek, de nem úgy, ahogy a fiktív küldöttség (és az olvasó) várta.

A Katánghy-történet bevezetéseképpen megjátszott felháborodással adja elő tiltakozását, hogy a Katánghy-leveleknek ő lehetne a szerzője. A retorikai kérdések (interrogáció) és a túlzás (hiperbola) egyaránt az ironikus kifejezésmódot szolgálják: „Engem tartanak a levelek szerzőjének? Hogy én ásom alá a képviselőtársaim polgári becsületét a hites feleségeik előtt. [...] Hogy juthat valakinek eszébe olyasmit elgondolni, hogy valaki, aki híres politikus, a törvényhozó testület tagja, nem is él?” (Krk. IX. 9.)

Az irónia alakzata átléphet a nyílt gúnyba, a hájfejűség már szarkasztikus, szarkazmus az irónián belül: „egy Katánghy létezésében kételkedni, ehhez mégis hájfejűség kell.” (Krk. IX. 10.) Az ezt követő negyvennyolc soros „ária” átvezető korrekcióval indul („De nem, nem, bocsánat a hájfejűség szóért” (Uo.)), majd felsorakoztatja a magyar történelem tévhiedelmeit (mely szerint Hunyadi János Zsigmond király fia, hogy Korvin János elveszi mostohaanyját, Beatrixot, hogy Kossuth Ferenc nőül vesz egy Habsburg-hercegisasszonyt stb.) ezek mellett „éppenséggel nincs jogom dühbe jönni, hogy Katánghy Menyhért képviselőtársamat költött személynek tartjátok. Hisz ez végre is csekélység véleményeitek tarkabarka pillangóseregében”. (Uo. 10.)

A részlet ironikusan alkalmazott megszólítással indul („Jó napot, kedves ösmerősök, kik mindég voltatok és lesztok, akiknek esze mindig görbén hordott” (Uo. 10.)); ez a mondat csekély változtatással megismétlődik az indulatosra színezett szövegrész végén – ez a keretező ismétlés: reddíció alakzata: („Üdvözöllek, mondom, kedves ösmerősök – hanem a Katánghyt mégsem hagyom bántani” (Uo. 11.)). A „kereten” belül halmozás (kongrieresz, amplifikáció), paralelizmus és ellentét jelenik meg a betétáriában, hogy folytatódjék, illetve kezdődjék Katánghy fiktív, de sok valóságalemet tartalmazó életrajzának elbeszélése.

Mikszáth stílusának jellegzetes alakzatai a közbevetések, közbeékelések, rendszerint ironikus értelmezhetőséggel. „Komoly” hangvételű fiktív idézetként az Országgyűlési Almanachból „veszi át” Katánghy életrajzi adatait: „Iskoláit járta Kassán, Budapesten stb. Már otthon is kitűnő házi nevelésben részesült. (Ahá, mint Péchy Tamás.) Az 1884-iki országgyűlésre a borontói kerület választotta meg.” (Uo. 12.) A közbevetett zárójeles mondat (parentézis, interpozíció) ezúttal grammatikailag teljesen szervesen kapcsolódik a szövegbe, anaforikus utalás a hiányos nyelvi szerkesztés. Amellett még a pragmatikai összefüggés is csak a kortárs vagy a tényeket ismerő olvasó számára ismerhető fel. Péchy Tamás Tisza Kálmán kormányának minisztere volt, egy időben házelnök. Rajta csipkedt itt az író, szokása szerint valódi szereplőt illesztve a fikcióba. A rá való célzás (allúzió) alakzata, melyet azonban az utókor olvasója nem érthet. Ezzel az aktuális utalással is kapcsolódik a Katánghy-történet elbeszélése a parlamenti karcolatokhoz.

A regény egyik legbravúrosabb részlete Katánghy lázas, szemfényvesztő semmittevésének leírása. A szöveg itt még csak sejteti, hogy illúziókeltés, porhintés van a szédült rohanás mögött.

„Közelebről senki nem tudott róla semmit, az asszonyok, akik dicsérték, hogy csinos ember, nem vehették hasznát, mert örökké a kocsijában ült, sebesen rohanva az utcákon és tereken, mintha mindig halálos beteghez sietne. Reggeltől egész estig látható volt, majd itt, majd ott bukkant fel a komoly, egyszerű, mégis végtelenül elegáns fogat, mindig galoppban. Itt-ott megállt egy-egy villa előtt, a doktor leugrott (szép nyúlánk alakja volt), s lázas sietséggel ment fel a lépcsőnkön, mindig sietett, két lépcsőt is ugrott egyszerre, rettentő sok dolga lehet, néhány perc múlva visszajött, loholva, fújva, halántékát a kendőjével törülgetve, aztán megint megindult a fogat, száguldva, valamely, a fürdő túlsó részén levő villába. Útközben kezében tartotta a napfénytől csillámló aranyóráját, mintha a másodpercek gyors eltűnése is alterálná, s gyakran (kivált, ahol nagyobb közönség látta) meg-megbízta a kocsisát. (Krk. IX. 3.)

Az izgatott rohanást a túlzás (hiperbola) alakzatainak sűrű előfordulása jeleníti meg, határozószók (örökké, gyakran) melléknévek (rettentő, sebes(en), végtelen(ül), halálos, gyors stb.); határozói igenevek (rohanva, száguldva stb.); a mondat szerkesztés valójában szabályos, nem „izgatott”, a hátravetett határozós szintagma (mindig galoppban) önálló hangsúlyt kap, s így szintén hozzájárul a rohanás érzékeltetéséhez. Mikszáth jellegzetes

megoldása a *communis opinio*: nézőpont- és igeidőhasználat-váltással (rettentő sok dolga lehet) a fürdőbeli közönség megfigyelését szólaltatja meg – ironikusan.

Az irónia megjelenik a politikus beszédében; egy ferde, eltorzított, kiegészített bibliai idézet – intertextualitás – beiktatásával:

„– Meg kell lenni. Hogy akarsz ismerkedni másképp az emberekkel? A biblia valami olyasfélét mond: sírókkal sírni, nevetőkkel nevetni, ferblizőkkel ferblizni” (Krk. IX. 72.) Károli Gáspár bibliafordításában, a 12. rész 15. pontja, a keresztyén életszabályok között, Szent Pál levele a Rómabeliekhez: „Örüljete az örülőkkel, és sírjatok a sírókkal.”

A körtvélyesi kispolgár szónoki beszédének „dicséretében” a túlzás (hiperbola) folytán az irónia a nyílt gúny alakzatába lép át:

„Nagyszabású volt ezen beszéd, és másnap kalligrafice leírva megküldetett a pesti lapoknak, de ki nem adták, mert intrika és klikkszellem dolgozik mindenütt; nem akarták, hogy a fővárosban szereplő szónokok elhomályosíttassanak.” (Krk. IX. 160–161.)

Az idézett részletben megjelenik a mikszáthi stílus egyik legfontosabb jellegzetessége: a szinte észrevétlen, stílustörés nélküli nézőpontváltás. A beszédet dicsérő kezdő mondat ironikus: ez még az elbeszélő iróniája; a beszédnek a fővárosi lapokban való meg nem jelenését kommentáló rész a körtvélyesiek kicsinyes provincializmusának, szüklátóköriúségének ironikus megjelenítése: *communis opinio* formájában. A körtvélyesiek minősítik a fővárosi lapok „igazságtalanságát”, az olvasó azonban sejti, hogy a beszéd nem ütötte meg a közölhetőség színvonalát.

A kisvárosi tudatlanság, a kispolgár buta gögje sokszor témája a mikszáthi gúnyoknak:

„Némelyek sohase hallották még Széchenyi ezen szavait, némelyek nem is hitték, hogy Széchenyi mondta: »Van is egy grófnak annyi esze! « Hogy mondta volna, dehogyan mondta. Hát látta ő a Levinczy és Pengő közötti pofozkodást? Akadtak olyanok, akik el se hitték, hogy lett volna valaha ilyen nevű gróf.” (Krk. IX. 119.)

Itt a nézőpontok váltogatásán túl (elbeszélő → a szereplő szavának idézése → *communis opinio* → szabad függő beszéd interrogáció kérdéshalakzata formájában, majd ismét függő idézetben közli a szereplő vélekedését. Mindez a fokozás és túlzás alakzatában (gradáció, klimax) jelenik meg: a tudatlanság feltételezését a lehetetlenségig fokozza.

Az irónia nyílt gúnyba vált át a következő, ismét többféle alakzatot rejtő részletben.

„Kovinyi gavalléros nemesi tempói, jó mondásai imponáltak a polgároknak, s csakhamar beleszeretett mindenki. Egyszóval tudta a módját (hja, egy kicsi sárosi vér is csergett ereiben anyja után) udvariasnak, szeretetreméltónak lenni mindig, és találékonyak a gyöngeségek legyezgetésében. Tutyi-mutyi stréberek építik pozíciójukat az emberek erényeire. Szamárfületek az ilyen strébereknek! A gyöngeségek az igazi oszlopok, erősek, megrendíthetetlenek. A sokaságok gyöngeségein nyugszik a szilárdan okosak épülete.” (Krk. IX. 116–117.)

A sárosi vér allúzió (célzás), ezt szinte mikszáthi szimbólumként minősíthetjük: a svihákság szimbóluma. Hiperbatonként, azaz a tagmondat – amúgy mellékesen, hatásában azonban annál feltűnőbbben – azt megszakítva illeszkedik be az elbeszélő szövegébe. Majd az emberi gyöngeségre építés gúnyos kifejtése következik, a komikumot még az antitézis erősíti iróniaként értelmezendő szentenciákban: A gyöngeségek az igazi oszlopok [...] A sokaságok gyöngeségein nyugszik szilárdan az okosak épülete.

A mű, amelyről szóltunk, sok Mikszáth-műtől eltérően nem a múlt vagy a félmúlt idejében, hanem az író jelenében játszódik. Azt a valóságot, amelyet megjelenít, keserűen, sötét színekkel is lehetne láttatni, ő azonban a szellemes, kifinomult iróniát választja, s csak ritkán lép át nyílt gúnyba vagy éppen szarkazmusba. Az irónia a regény alaphangvételét jelenti. A stílus természetes, az olvasó számára egyszerűnek látszik: az elemzés azonban azt mutatja, hogy ez az – egyetlen meghatározott nyelvi formához nem köthető – irónia milyen sokféleségét vonzza magához a retorikai-stilisztikai alakzatoknak. Igaza van Karácsony Sándornak (1944: 28), Mikszáth szerinte tudatos művészetét jellemezve: „Alapszövedékében valóságos jelrendszer, mely az eszmények és értékek közötti feszültségből született.”

Az idézetek forrása: Mikszáth Kálmán összes művei. Regények és nagyobb elbeszélések IX. Akadémiai Kiadó 1958. Kritikai kiadás (a rövidítésben Krk.)

Irodalom:

- Bisztray Gyula 1996. *Mikszáth Kálmán. In. Könyvek között egy életen át. Szépirodalmi Kiadó. Bp.*
- Domahidy András 1977. *Mikszáth és a parlament. In: Mikszáth-életrajz. Szerk.: Fábri Anna. Mikszáth Kiadó. Horpács.*
- Eisemann György 1998. *Mikszáth Kálmán. Korona Kiadó. Bp.*
- Kabdebó Tamás 1997. *Mikszáth és a parlament. Palócföld. Salgótarján.*
- Karácsony Sándor 1944. *A cinikus Mikszáth. Bp. (1997)*
- Praznovszky Mihály 1997. *Az „Új Zrínyisz” mint kortörténeti enciklopédia. In: Az öreg batár utasai. Horpács.*
- R. Molnár Emma 2002. *Alakzattársulások az irónia nyelvi megjelenítésében. In: A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Szerk.: Szathmári István. Tinta Könyvkiadó. Bp.*
- Schöpflin Aladár [1941.] *Mikszáth Kálmán. Franklin Társulat. Bp.*
- Szalay Károly 1977. *Humor és satíra Mikszáth korában. Magvető Kiadó. Bp.*
- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Bp.*
- Széles Klára 1997. *Feledtet és emlékeztet. Helikon. Kolozsvár.*
- Tátrai Szilárd 2008. *Irónia. In: Alakzatlexikon – A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve. Főszerkesztő: Szathmári István. Tinta Könyvkiadó. Bp.*
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilsztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp.*
- Veres András 1977. *„irónia”. In: Világirodalmi lexikon 5.*
- Wéber Antal 1989. *Mikszáth maximái. In: Mikszáth és a századvég-századelő prózája. Discussiones Neogradienses 6. Salgótarján*